

9. Русская грамматика: В 2-х т. / [под ред. Н.Ю.Шведовой]. – М. Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
10. Седельников Е.А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений / Е.А.Седельников. // НДВШ: Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 66–77.
11. Современный русский язык / [под ред. В.А.Белошапковой]. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
12. Українська мова. Енциклопедія / [ред. кол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко]. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
13. Шведова Н.Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) / Н.Ю.Шведова. // Русский язык: Грамматические исследования. – М.: Наука, 1967. – С.3-77.
14. Якобсон Р. Избранные работы. / Роман.Якобсон. – М.: Прогресс, 1985. – 456 с.
15. Worth D.S. The role of transformations in the definition of syntagma in Russian and other Slavic language / D.S. Worth. // American contributions to the V International congress of slavists – Sofia, 1963, The Hague (preprint).

The article is devoted to the problem of syntactical paradigm, views of own and foreign linguists on paradigm of the simple sentence are analyzed. Research that paradigm of the sentence is the opposition of the series (variants) of the syntactical structure as the representatives of the same structural scheme of the sentence (invariant). Modifications of the invariant which include syntactic and semantic-syntactic modifications of the structural scheme of the basic sentence and derivative transformations of the invariant have been separated.

**Key words:** paradigm, the structural scheme of the sentence, variant, invariant, modifications of the invariant, derivative transformations of the invariant.

*М. О. Лангенбах*

### **СПЕЦИФІКА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ СПОЛУЧУВАНOSTІ В БЕЗПРИЙМЕНИКОВИХ ТА ПРИЙМЕНИКОВИХ СУБСТАНТИВНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)**

Стаття висвітлює результати дослідження сполучуваності в іменникових словосполученнях шляхом зіставлення семантико-синтаксичних моделей безприйменникових та прийменникових субстантивних сполук.

**Ключові слова:** семантико-синтаксична сполучуваність, субстантивні словосполучення, безприйменникові та прийменникові словосполучення.

Одним із ключових понять, необхідних для розуміння принципів існування системи мови, є поняття зв'язку. Зв'язки та відношення пронизують усю мовну систему, витворюючи структуру мови. У контексті вивчення природи мовних зв'язків важливим є явище сполучуваності, яка являє собою певні способи організації синтагматичних зв'язків між мовними одиницями. Дослідження категорії сполучуваності в сучасному мовознавстві зумовлене потребою вивчати мову як органічне ціле, ієрархічно організоване, що включає в себе інші, підпорядковані цьому цілому підсистеми [6].

**Метою** нашого дослідження є виявлення специфіки та основних особливостей сполучуваності в іменникових словосполученнях, вивчення способів побудови субстантивних сполук (як у формально-граматичному, так і в семантико-синтаксичному аспекті) та представлення їх у вигляді формалізованих моделей сполучуваності.

Відповідно до поставленої мети, необхідним є розв'язання низки завдань, а саме: вироблення параметрів аналізу та опису сполучуваності, розробка спеціалізованого програмного забезпечення для відбору та попереднього аналізу текстового матеріалу, створення лінгвістичної бази даних моделей семантико-синтаксичної сполучуваності іменників та лінгвістичне дослідження отриманих моделей.

**Об'єктом** дослідження є іменникові (субстантивні) словосполучення в українській мові, **предметом** – семантико-синтаксична сполучуваність іменників у межах вказаних сполук. Під іменниковими словосполученнями маються на увазі такі сполучення слів, в яких іменник виступає в якості головного слова [5, с.175]. Випадки пасивної іменникової сполучуваності не аналізувалися, оскільки функціонування іменника в якості залежного слова звичайно описується в межах дослідження сполучуваності інших частин мови (дієслова, прикметника тощо) та, відповідно, словосполучень іншого частиномовного типу. Матеріалом дослідження слугував частотний словник української публіцистики, розроблений колективом Лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту Філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також корпус текстів української літератури (кінець 19-20 ст. та новітній період), обсягом 150 000 речень. З загального обсягу аналізованого корпусу текстів було отримано близько 100 000 іменникових словосполучень.

**Новизна** полягає у застосуванні формалізованого підходу до опису явища іменникової сполучуваності та укладання моделей іменникових словосполучень, оскільки подібні дослідження на матеріалі української мови проводилися переважно лише для дієслівного лексичного фонду. Крім того, новим у методиці дослідження є застосування програмного забезпечення для аналізу текстового матеріалу та його опису. Такий підхід уводить дослідження до сфери інформаційних технологій, що дозволяє говорити про його актуальність в контексті широкого розвитку в сучасній лінгвістичній науці такого напрямку, як прикладна лінгвістика.

В даній статті порушується питання дослідження сполучуваності у субстантивних сполуках в аспекті порівняльного аналізу моделей прийменникових та безприйменникових конструкцій.

Як відомо, для вираження семантико-синтаксичних відношень використовуються словоформи, службові слова, порядок слів тощо [8, с.596]. Опрацювання за допомогою комп'ютера великого текстового масиву та подальший детальний аналіз мовного матеріалу дав змогу зіставити між собою ці дві групи конструкцій, побудованих на іменниковому керуванні. Це дозволило виявити, яким чином наявність чи відсутність прийменника впливає на семантико-синтаксичну структуру моделі, а також на спосіб реалізації у ній семантико-синтаксичного відношення.

Дослідження показало, що прийменникові та безприйменникові субстантивні сполуки розрізняються за своїм семантико-синтаксичним наповненням, а також за принципом формування відношення між компонентами. Зокрема, це виражається у тому, що в безприйменникових сполуках показником відношення слугує форма залежного компонента. Саме відношення не має окремих засобів для свого вираження і реалізується через граматичні значення компонентів

сполуки, а також через взаємодію їх семантико-синтаксичних функцій та лексичного значення. Дійсно, аналізуючи моделі безприйменникових сполук, можна помітити, що на відношення вказують граматичні форми і семантико-синтаксичні функції слів, іноді з участю їх лексичної семантики.

Натомість у сполуках з прийменниками останні слугують формальними засобами вираження відношення [1, с.30]. Як вказує А. П. Загнітко, прийменники, подібно до відмінкових формантів, послідовно репрезентують релятивну функцію. У своїй функціональній спрямованості вони повністю наближаються до функціонально тотожних словозмінних формантів, що послідовно виявляється у спрямованості на реалізацію синтаксичних зв'язків і семантичних відношень [4, с.41].

Таким чином, прийменник, виступаючи носієм семантико-синтаксичного відношення, частково перебирає на себе функції, які в безприйменникових сполуках виконують безпосередньо словозмінні форманти. Це призводить до того, що повнозначні слова-компоненти прийменникового словосполучення можуть виконувати функції, лише опосередковано пов'язані з відношенням, що існує в словосполученні.

Для ілюстрації розглянемо такі словосполучення: *батько падишаха, кухоль квасу, виконання обіцянки, послання султанові, тиша перед бурею, сидіння на даху, торба при боці*.

У словосполученні *послання султанові* про тип відношення сигналізує відмінок залежного слова (оскільки основною семантико-синтаксичною функцією давального відмінка є адресатна). Складніша ситуація зі словосполученнями, в яких залежне слово стоїть у родовому відмінку, оскільки він має широку картину полісемії. Багатозначність відмінкової форми родового призводить до того, що синтаксична функція залежного слова прояснюється завдяки його лексичній семантиці [7, с.22], а відношення, відповідно, визначається через взаємодію лексичних значень та семантико-синтаксичних функцій кожного з компонентів. Порівняймо: *виконання обіцянки* – здійснення певної дії (*виконання*) над об'єктом (*обіцянки*); *кухоль квасу* – вмістилище (*кухоль*) + матеріал - атрибут, що конкретизує значення першого слова (*квасу*); *батько падишаха* – атрибут, що характеризує стосунок певного суб'єкта (родинні зв'язки - *батько*) до іншого суб'єкта (*падишаха*).

Дещо іншу картину спостерігаємо в прийменникових сполуках. Так, у сполуці *сидіння на даху* на локативну семантику вказує прийменник *на* у складі форми місцевого відмінка. У словосполученні *торба при боці* прийменник *при* разом з місцевим відмінком залежного слова вказує на локативний тип відношення, тоді як саме слово не має чітко вираженої семантики місця/простору. Так само у сполуці *тиша перед бурею* на атрибутивно-обставинні відношення перш за все вказує прийменник *перед*, а залежне слово *бурею* слугує фактором розрізнення багатозначності семантики прийменника *перед* (пор.: у сполуці *тиша перед храмом* прийменник *перед* є носієм локативного відношення). Таким чином, у розглянутому прикладі жоден з компонентів не є прямим виразником значення часу, залежне слово лише вказує на можливість цієї семантики у відношенні (через реалізацію семи «тривалість явища у часі»).

Крім відмінності у способі вираження семантико-синтаксичного відношення, прийменникові та безприйменникові іменникові словосполучення, як уже зазначалося, відрізняються також за своїм семантико-синтаксичним наповненням. Наведемо порівняльну характеристику конструкцій з прийменником та без нього в межах керування різними відмінками.

Як відомо, прийменники вживаються тільки при іменних частинах мови, які мають форму непрямого відмінка [4, с.54]. Це означає, що *називний відмінок* в українській мові не може функціонувати в якості формально керованої форми слова, а отже, не має прийменникового різновиду. Його вживання обмежується лише конструкціями (прийменниковими та безприйменниковими), в яких він виступає головним словом, та *апозитивними* сполуками, в яких для зв'язку компонентів використовується узгодження (*влетень Дніпро, сотник Забрюха, бідлахи пальми*).

*Родовий відмінок* в іменникових словосполученнях вживається як у прийменниковій, так і в безприйменниковій формі. Спільними для безприйменникових та прийменникових словосполучень з родовим відмінком є такі типи відношень: *атрибутивно-обставинні стану* (*битва до знемоги*), *причинно-наслідкові* (*провал плану, самогубство з відчаю*), *об'єктні* (*написання сценарію, виховання нащадків, глузування з новачка, нагадування щодо боргу*) та *інструментальні* (*використання ракет, лікування за допомогою трав*).

Крім того, безприйменникові конструкції реалізуються в семантико-синтаксичних моделях, не характерних для прийменникових сполук, і навпаки. Так, для словосполучень з безприйменниковим родовим характерний такий набір семантико-синтаксичних моделей: *атрибутивно-присвійні* (*рука принцеси, костюм президента*), *комплетивні* (*барильце горілки, купка студентів*), *суб'єктні* (*зізнання крадія, виступ поета*), *об'єктно-суб'єктні* (*виконавець арії, охоронець палацу*). Натомість, для сполук з прийменниковою формою родового відмінка характерні інші семантико-синтаксичні моделі. До таких належать: *атрибутивні*, *атрибутивно-обставинні (мети)* (*мовчання заради життя, експедиція для порятунку*), *способу дії* (*вистріл без попередження, зрада без вагань*), *часу* (*день після одруження*) та *локативні* (*повернення до столиці*), *адресатні* (*квіти для нареченої, гроші для матері*).

*Давальний відмінок* в іменникових словосполученнях функціонує переважно у своїй безприйменниковій формі, яка виражає *адресатні* відношення (*лист гетьманові*). Сполуки з прийменниковим давальним більш характерні для дієслівної сполучуваності, хоча деякі моделі зустрічаються й у субстантивних словосполученнях, де виражають *атрибутивно-обставинні* відношення *мети* (*втеча завдяки випадку, перемога всупереч обставинам*).

На протигагу давальному, *знахідний відмінок* може вживатися в іменникових сполуках лише за участю прийменника. Безприйменникові конструкції зі знахідним відмінком характерні для дієслівних словосполучень, які не можуть бути перетворені на іменникові або після трансформації змінюють знахідний відмінок залежного слова на родовий (*збирати групи* – *збирання групи, прибирати стайню* – *прибирання стайні тощо*). Натомість, прийменникові форми знахідного досить широко вживаються у складі іменникових сполук, демонструючи розмаїття семантико-синтаксичних відношень (*атрибутивно-обставинні локативні (напряму): дорога на Січ; мети/призначення: грошенята на цигарки, глина на горішки; атрибутивно-обставинні часу (тривалості): слава на віки та ін.*).

Досить цікавою є картина семантико-синтаксичних моделей безприйменникового та прийменникового **орудного**. Якщо в своєму безприйменниковому різновиді форми орудного відмінка демонструють достатньо вузьку спеціалізацію, то прийменникові форми орудного виявляють широке коло функцій та відношень.

Так, серед усього проаналізованого мовного матеріалу безприйменникові конструкції з орудним відмінком були помічені лише в **інструментальних** моделях. Натомість, для прийменникових конструкцій з орудним відмінком характерний широкий набір відношень: **соціативні** (*мати з дідусем, султан з візиром, верба з калиною*), **власне атрибутивні** (*дівчина з веснянками, янголята з крильцями*), **суб'єктні** (*сварка між селянами, війна між державами*), **об'єктні** (*суд над паном, туга за дітьми*), **суб'єктно-об'єктні** (*начальник над рослинами*), а також **атрибутивно-обставинні локативні** (*стежка попід плотом, ніч за вікном*), **часу** (*сон перед світанком, тиша перед бурєю*) та **способу дії** (*співи за роботою*). **Інструментальні** відношення, типові для безприйменникового типу конструкцій з орудним відмінком, для прийменникової моделі не характерні.

Особливістю **місцевого відмінка** є неможливість його вживання без прийменника. Поєднання з прийменниками є не однією з його синтаксичних ознак, а єдиною і невід'ємною ознакою [1, с.87]. Іменникові словосполучення не є винятком з цього правила і демонструють лише прийменникові форми місцевого. Також під час аналізу іменникових сполук з формами місцевого була частково підтверджена теза про те, що основною функцією цього відмінка є вираження атрибутивно-обставинної семантики, зокрема **локативних** відношень (*робота на полі*). Більшість прийменників, що вживаються в складі форми місцевого відмінка, здатні виражати локативні відношення, для деяких з них цей тип відношень є основним, інші нарівні з локативними здатні виражати інші відношення, переважно також атрибутивно-обставинного характеру (**часу**: *антонівка в серпні*, **стану**: *дитина в тісні* та ін.). Проте, місцевий відмінок не можна звести лише до вираження атрибутивно-обставинних значень. Серед відібраних нами сполук зустрічаються випадки вживання форми місцевого у складі **об'єктних** (*постріл по вікнах, удар по губах*), **атрибутивних** (*дівчата у вікнах, жіночка в капелюсі*) та деяких інших моделей словосполучень.

Відмінність у семантико-синтаксичній структурі безприйменникових та прийменникових сполук можна пояснити їх різною дериваційною природою. Так, наприклад, конструкції з безприйменниковим родовим, що виражає значення присвійності, виникають, на думку К. Г. Городенської, внаслідок редукції присудка у простому реченні і перебудови його в генітивну сполуку (*зошит учня – Учень має зошит; кора дуба – дуб має кору*). Таким чином, семантика залежного компонента сполуки, вираженого іменником у родовому відмінку, базується, за К. Г. Городенською, на значенні називного відмінка іменника у вихідній сполуці. Натомість значення прийменникового родового, що виступає в позиції залежного компонента субстантивних словосполучень, хоч і мають похідний характер, але не базуються на значеннях інших відмінків. Редукція присудка у реченні спричиняється до перебудови його у словосполучення, проте не змінює ані форми, ані семантики залежного компонента (*хмари йдуть з півдня – хмари з півдня, Гість прибув з Москви – гість з Москви*) [3, с.86]. За аналогічним принципом можна пояснити функціонування прийменникових та безприйменникових сполук із давальним відмінком у складі абсолютно різних семантико-синтаксичних моделей: безприйменникова форма давального виконує типову для цього відмінка функцію адресата, тоді як прийменниковий давальний виражає в субстантивних сполуках семантику умови, що, разом з переважно віддієслівною природою головного іменника в таких сполуках, дає підстави вважати їх дериватами від дієслівних конструкцій (пор. *виграш завдяки випадку – виграти завдяки випадку*). Подібні приклади знаходимо й серед інших відмінкових конструкцій.

З описаного вище можна зробити висновок, що іменникові словосполучення, побудовані на основі різних відмінкових форм, мають різне семантико-синтаксичне наповнення. Крім того, набори семантико-синтаксичних моделей та способи реалізації відношення для прийменникових та безприйменникових формальних моделей субстантивних словосполучень також відрізняються між собою. Це пояснюється різною дериваційною природою субстантивних сполук, впливом семантики прийменника на структуру та тип семантико-синтаксичної конструкції тієї чи іншої сполуки, а також розподілом між різними відмінковими та відмінково-прийменниковими формами певних семантико-синтаксичних функцій.

Проте цей розподіл не є абсолютним, про що свідчать випадки, коли одне й те саме семантико-синтаксичне відношення реалізується в різних формальних моделях і навпаки – одна й та ж формальна конструкція демонструє багатозначність. Такі явища є цілком закономірними, оскільки асиметрія, за словами В. Гака, є однією з найважливіших характеристик мовної системи, такою, що пов'язана безпосередньо з будовою та функціонуванням мови [2, с.123].

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Гак В.Г. Языковые преобразования. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
3. Городенська К. Г. **Деривація** синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
4. Загнітко А. П., Загнітко Н. Закономірності сполучуваності прийменників зі значенням мети //Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. Мова. Т.16. – Донецьк, 2007. – с. 38-62.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 662 с.
6. Різник С. М. Семантико-синтаксична валентність віддієслівних дериватів //http://www.mova.info/lingj/4g.zip
7. Сиротинина О. Б. Лекції по синтаксису російського мови. – М.: КомКнига, 2006. – 144 с.
8. Українська мова. Енциклопедія. - К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.

The article deals with the problem of semantic and syntactic valence in noun phrases. The comparative analysis of prepositional and non-prepositional constructions is being taken.

**Key words:** semantic and syntactic valence, noun phrases, prepositional and non-prepositional constructions.